

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ESNAF CEMİYETLERİ

Ömer Lütfi BARKAN

Armağanı Barkan'ın yayımlanmamış bir yazısıyla açmak ve anısını tazelemek istedik. «Osmanlı İmparatorluğu'nda esnaf cemiyetleri» yazısı bir ders notudur. Tatlı, canlı sözü mimik ve jestle güçlendirilen anlatımını yadediyoruz.

Orta çağda Batı-Avrupa şehirlerinde gördüğümüz iktisadi zihniyet ve teşkilâtı, Bizans'ta ve diğer Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da bulmaktayız.

Buradaki sanayi ve ticaret hayatı ile bu hayatın kadrolarını vermekte olan esnaf cemiyetleri de *serbest rekabet* prensibi yerine, karşılıklı kontrol ve yardım esâsına ve *imtiyaz* ve inhisar usullerine dayanmaktadır. Bu şartlar altında, Liberal ve ferdiyetçi bir nizamda olduğu gibi herkesin istediği mesleği, istediği yerde ve istediği bir şekilde icra etmesine, fiatların serbest pazar şartlarına ve arz ve talep kanunlarına göre teşekkül etmesine müsaade etmek mümkün görülüyordu.

Aynı meslekten olan esnaf, ekseriya aynı çarşıda bir arada ve yekdiğerini kontrol ederek çalışmakta idi. Çırakların adedi, çalışma saatları, imâl usulleri ve tekniği, malların cinsi ve şekli hep aynı idi. Ham madde ihtiyaçları hep beraber aynı pazardan ve aynı şekilde tedarik edildiği, ye-

ni modalar çıkarmak ve reklâm yapmak yasak olduğu, icad ve yenilik imkânları ortadan kaldırıldığı için, aynı meslekten olanlar arasında rekabet ve farklı kazanç imkânları asgarî bir hadde indirilmişti.

Bir mesleğin icrası için bir ustanın yanında senelerce hizmet ederek sanatın «esrârını» öğrenmiş olmak ve çıraklık müddeti bittikten sonra da, ehliyetini isbat eden bir eser hazırlamış bulunmak ve cemiyetin tekyesinde yapılan dinî bir merasim ile belini bağlatmış (Peştimal kuşanmış) olmak lazım geldiği gibi, ayrıca boş bir dükkân (bir gedik) bulmak için beklemek, esnaf cemiyetine bir para vermek ve arkadaşlarına bir ziyafet çekmek te usta olmak için ekseriyâ aranılan şartlardandı. Bu suretle aynı meslekte çalışanların adedini sıkı bir şekilde tahdid etmek ve mesleke mensup herkese her zaman kâfi derecede iş temin etmek istenilmişti. Bu şekilde yetiştirilmiş olmayan ve hariçten gelip aralarına karışmak isteyenlere «Ecnebî» ve «ham dest» ismini takmakta ve onlarla amansız bir mücadeleye girişmiş bulunmaktadırlar.

Esnaf cemiyetleri aynı zamanda muhtaçlara yardım ve sermaye tedarik etmek, arkadaşlarının cenaze merasimlerini tertip etmek, dul ve yetimlerini korumak, müştereken vermeğe mecbur oldukları vergileri toplamak hususunda yardımlaşmak işlerine tahsis edilmek üzere, *yardım sandıkları*'na, vakıf paralara ve eşyaya da sahip bulunurdu. Diğer zümrelerin rekabetine ve devrin asayiş ve emniyet noksanlarına karşı kendi imtiyaz ve inhisarlarını koruyabilmek ihtiyacı da aralarında tesanüt esâsına dayanan sıkı bir meslek ve zümre inzibatı muhafaza etmelerine sebep olmakta idi. Meslek zümrelerinden herbirinin ayrıca dinî tasavvufî (mystique) bir mahiyet taşıyan (Cofrérie) kardeşlik cemiyetlerinden birine dahil edilmiş bulunması ve bu teşekküllerin «zaviye» denilen lokallerinde tertip edilmiş dinî merasim ve ziyafetler, esnaf cemiyetleri mensupları arasında buyruk tutmak ve (hiérarchie) ye kardeşlik arasındaki mertebeler silsilesine riayetkâr kalmak ruhunu ve tesanüt duygularını kuvvetlendirmekte idi.

Müstakil bir dükkân sahibi olmıyan ve bir *kalfa* halinde bir ustanın yanında veya, bir sermayedârm hizmetinde çalışan işçilerle patronlar arasındaki münasebetler de, çok defa patronlar lehine şiddetli kaideleri ihtiva etmekle beraber, sosyal davalar için büyük işçi hareketleri görülme-yecek şekilde yatıştırılmıştır. Bu zahirî sükûnetin muhtemel bir sebebi belki de bu devirlerde bahsi geçen sanayi şubelerinde kâfi derecede bir vüs'at ve temerküz (concentration) mevcut bulunmamasıdır. Bu hususta kâfi derecede vesika bulunmaması da bizi yanlış hükümler vermeğe sevk etmiş olabilir.

Esasen ecir vaziyetinde olan ameleler sıkı bir iş disiplinine tâbi tutulmaktadırlar: İş arayan işçiler haftanın muayyen bir gününde muayyen bir yerde toplanırlar ve orada işçi arayanlarla *işçi başıların* nezareti altında temas ederler. İstenilen işçileri işçibaşılar seçerek verir ve bu sebeple işçi işini iyi yapmaz veya hafta ortasında yarıda bırakırsa işçibaşılar tarafından tâkip ve tedip edilirdi. Patronlar için birbirinin çırağını ve işçisini kandırıp almak yasaktır. İşçi zümrelerini bir araya toplayıp «donca edip», muayyen maksatlar için toptan çalışmamağa (bir nevi greve) sevk ve teşvik etmek te, mesleğin icrasından menedilmeği icap ettiren büyük bir cürümdür.

Ekseri büyük şehirlerde *bekâr odaları* tâbir edilmiş ve dükkânsız ve evsiz fakir işçilerin barınmasına ve çalışmasına müsait kârgir büyük hanlar ve vakıf tesisler mevcuttur. Bu hanlardaki odalardan her birisi bu işçilerden birinin tezgâhı ile birlikte yerleşip yaşamasına müsaittir. Ekserisi hayır işine gelir temin etmek için ve vakıf yolu ile tesis edilmiş olan bu hanlarda, oldukça müsait ve ucuz şartlar altında yerleşip hayatını kazanmağa çalışan işçiler, böylece toplu bir halde ve göz önünde, handaki disiplinli hayata uymağa mecbur tutulmaktadırlar.

Kendisine lüzumlu olan hizmet ve vergileri kolayca temin etmek ve bu teşkilât arkasından iktisadî hayatın tanzimini temin etmek kaygusu ile devlet, esnaf cemiyetlerini, kendilerine haklar ve imtiyazlar bahşederek, kuvvetli tutmakta fayda görmekte idi.

Fiyatların ve malın kalitesinin kontrolü, ham maddelerin tedarik ve tevzii ve vergilerin toplanması, devlet nâmina yapılan siparişlerin temini... ilâh gibi işler, hep bu esnaf cemiyetlerinin şeyh, kâhya, yeğit başı, ve iki *ehli hibre* işden anlıyan cem'an 6 kişiden müteşekkil idare heyetlerine ait vazifeler arasında bulunuyordu. Bu âzâlardan çoğu seçimle tayin edilmekle beraber vazifeleri devlet tarafından da tasdik edilirdi. Esnaf cemiyetlerinin idaresinde mühim vazifeleri olan kâhyalarla yeğit başılar, çarşı ve pazarları dolaşır ve ölçüleri, fiyatları ve imal edilmiş malın vasıflarını kontrol ederek mevcut nizamlara aykırı hareket etmiş bulunanlara dayak, para cezası, dükkânını kapatmak, hapis ve teşhir etmek... ilâh gibi cezalar verebilirlerdi. Esnaf gurupları, bu gibi müeyyidelerin müessir bir şekilde tatbik edilmesini temin için, aralarında verdikleri kararları kadının mahkemesindeki defterlere tescil ettirirler ve kadından ekseriya «nazm-ı umuru cumhur için» istekleri «kabul edildi» şeklinde bir karar alırlardı.

Esnaf çarşılarının inzibat işlerinin böyle imtiyazlı ve ayrı bir hukuk sahası halinde kendi aralarında seçilen heyetlere gördürülmesi (1), esnaf arasındaki ihtilâfların halinde şeyhlerinin selâhiyetleri bulunması, cemiyetlerin vakıf ve teberru kabul etmek, sancağa ve davula sahip olmak, aralarında vergi toplamak gibi selâhiyetleri bulunması, onları batı Avrupa memleketlerinin esnaf cemiyetlerinin ortaçağda haiz oldukları idari ve malî muhtariyetlere-bilhasa vaktiyle- yaklaşmış olduklarını göstermektedir.

(1) Bir tarihi «anane»ye nazaran, İstanbul'da bu korporasyonların en mühimlerinden biri olan saraçların çarşısına, Fatih Sultan Mehmet'in vermiş olduğu bir emirle, İstanbul Belediyesi'nin zabıta memurları bir kabahatlinin takip ve tevkifi veya orada vukubulan bir hadiseye müdahale için dahi giremezdi. Bu suretle saraçlar çarşısı hukuki bir dokunulmazlığı olan müstakil bir varlıktı. Meşhur seyyah Evliya Çelebi'ye göre de Yedikule suru dışındaki İstanbul deмбаğları kendi aralarına iltica eden bir caniyi subaşının adamlarına teslim etmezler, kendileri cezasını verirlerdi.

Yalnız şurasını hatırlatmak lâzım gelir ki, Osmanlı İmparatorluğu'nda mevcut teşkilatlı ve kuvvetli merkeziyetçi devlet idaresi ve bilhassa kendilerini tetkik için vesika bulabildiğimiz son devirlerde (17 ve 18 inci asırlarda) bu teşkilâtın azçok şekil değiştirmiş, soysuzlaşmış ve memurlaştırılmış olmaları dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nda bu tarihlerde bulduğumuz esnaf cemiyetlerinin, şehirlerin idaresinde ve idarî, adli ve malî imtiyazlara sahip olma ve Orta Çağda Batı Avrupa'da gördüğümüz şekillerde, faal bir siyasî rol oynamak hususlarında kâfi derecede gelişmiş olmadıklarını görmekteyiz.

Bununla beraber, vaktiyle (17 ve 18 inci asırlarda) Anadolu'da esnaf cemiyetlerinin ve bilhassa bu cemiyetlerin kadroları içinde gelişmiş olan *ahilik* (Confrérie) teşkilâtının siyasî parçalanma ve karışıklık zamanlarında mühim bir siyasî kuvvet halinde ortaya çıkarak, bazı şehirlerin idaresini ele aldıklarına ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunda büyük bir rol oynamış olduklarına dair elimizde türlü deliller mevcuttur.

Ayrıca Osmanlı ordularında, ordudaki askerlerin türlü ihtiyaçlarını temin etmek üzere, ordu ile birlikte saraç, demirci, arabacı, nalbant, aşçı ilh. gibi bir kısım esnafın nöbetleşe ve silahlı olarak sefere iştirak ettikleri ve aynı şekilde padişahın huzurunda harbe çıkış, bayramlar düğünler gibi türlü vesilelerle yapılmış olan geçit resimlerinde, yüksek tahsil gençliği de dahil, bir çok esnaf guruplarının silâhlı olarak geçtiği (2) ve bu halleriyle onların bazan asî askerî zümrelere karşı kullanılması bile düşünülmüş olan mühim birer kuvvet temsil ettikleri de hatırlanacak olursa, İstanbul, Halep, Kahire ilh.... gibi kalabalık şehirlerdeki es-

(2) XIV. asrın başında Anadolu'dan geçmiş olan Arap seyyahı İbn-i Battuta'ya nazaran, Anadolu'da gördüğü ahiler teşkilâtına mensup gençlerin, kılıç kullanmasını ve ok atmasını öğrenmek için askeri talimler yaptıklarını, hususî bir üniformaya sahip olduklarını ve bu haliyle bu kuvvetlerin o karışık zamanlarda eşkiyâyı tenkil ve esnafın mal ve çarşılarını korumak hususunda büyük yardımları dokunduğunu yazmaktadır.

naf takımlarının Osmanlı tarihinde de büyük bir ihtilâl kuvveti halinde kendilerini his ettirerek siyasî bir rol oynamış olduğunu tahmin edebiliriz. Bilhassa 17 ve 18 inci asırlarda İstanbul'da vukua gelen ve bir çok defa vezirlerin azil ve katli ve hatta padişahın tahttan indirilmesiyle neticelenen ve ekseriya *askerî* denilen kıyam ve karışıklıklarda esnaf takımının hissesinin pek büyük olması lâzımdır.

Bu hususta 1650 tarihinde İstanbul'da vukubulan ve büyük vezirle yeniçeri ağasının ve defterdârın ve bir çok ileri gelenlerin azil ve bazılarının katil edilmesine sebep olan isyan hareketinin, çarşıya ayarı bozuk para sürmek ve bazı malları zorla satmak istiyen hükümet ricaline karşı esnafın bir ayaklanması olduğunu tarihçilerimiz açıkça izah ve tasvir etmektedirler. Gerçekten o gün ilk defa olarak Saraçhane'den *Ahiler* bayrak ve davul çıkarmışlar ve Ümmet-i Muhammedi *sancak* altına çağırmışlardı. Bu suretle o gün cümle dükkânlar kapanıp on binlerce halkın tekbir sesleri arasında saraya doğru yürüyerek ortalığı dehşet içinde bırakmaları neticesi, padişâh ve vezirler bu kalabalığın arzularını kabulden başka çare bulamamışlardır.

Bununla beraber, Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Cemiyetlerinin her zaman böyle teşkilâtlı bir kuvvet tezahürünü göstermeğe kudretli olmadıkları, zamanın ve imparatorluk teşkilâtının onların siyasî haklar kazanmalarına müsait bulunmadığı da muhakkaktır. Onlar, kendilerini tetkik için vesika bulabildiğimiz devirlerde, Türkiye'deki esnaf cemiyetleri, haiz oldukları nüfuz ve imtiyazlarını daha ziyade kendi aralarında *meslekî menfaat ve terbiyeyi temin etmek* için ve *devletin kendilerinden beklediği ağır hizmetleri yerine getirmek* hususunda istimal etmişlerdir.

Hiç şüphe yoktur ki, Türk esnafının uzun müddet yüksek bir meslekî ve ahlakî değer taşımış olmasında, çarşı ve pazar işlerinin ve imtiyazların rolü büyük olmuştur. Devlet, meslek terbiyesi vermek, ölçüleri ve fiyatları kontrol etmek, inzibatı temin ve iktisadî zümreler arasında ahenk tesisi, vergi ve hizmetlerin tevzii gibi bugün kendisi-

ne ait olması lâzım gelen hak ve vazifelerinden bir kısmının ifa ve mürakebesi işini vaktiyle muvaffakiyetle bu teşekküllere ifa ettirebilmiştir.

Buna rağmen, onları tetkik için vesika bulabildiğimiz devirlerde, bu cemiyetleri *orjinal şekillerinden uzaklaşmış, soysuzlaşmış bir halde eski ve zamana geçmiş imtiyaz ve inhisarlarını muhafaza için ümitsiz bir mücadeleye girişmiş* bulunan, zihniyet itibariyle geri ve yeniliklere mukavemet eden muhafazakâr zümreler halinde bulmaktayız. Bir çok sanatlar şehir otoritelerinin söz geçiremediği imtiyazlı bir zümre olan askeri zümrelerin eline geçmiş, idare heyetlerindeki ileri mevkiler devlet memurları ve saray mensupları tarafından işgal edilmiş ve devlet Maliye idaresi tarafından adeta satılığa çıkarılmıştır. Bu suretle devletin elinde bir oyuncak vaziyette olduklarından meslek tesanüt ve inzibatı ile demokratik ve az çok otonom (muhtar) hallerini kaybettiklerinden bu cemiyetlerin azaları üzerinde nüfuz ve itibarları azalmıştır. Memlekette umumi olarak hissedilen İktisadî çökme ve malî buhranlardan bu teşekküller bilhassa müteessir olmuş, bu suretle yaşamak ve iş bulmak imkânları daraldıkça Esnaf Cemiyetleri eski imtiyazlarına kıskançlıkla bağlanmaktan başka bir şey yapamamışlardır.

Korporatif an'anelere yabancı Kapitalist bir zümrenin türeyip destigahlar tedarik ve ham malzeme tevzii ile istihsal usullerinde ve temposunda yaptıkları değişikliklerden yeni modalardan ve yaşayış tarzlarının Osmanlı İmparatorluğu memleketlerini de istila etmesinden, mali sistemle birlikte para ayarının bozulmasından ve fiyat hareketlerinden dolayı içtimâî ve ziraî bünyede vukua gelen değişikliklerin sarsıntılarında muztarip ve şikayetçidirler. Zamanın icaplarını kabul etmek hususunda inatçı mukavemet ve mücadelede vaziyetlerinin zaif olduğunu duymaktadırlar. Bütün müşküllerin sebebini garip bir miyop görüşü ile (ham dest) ve (ecnebi) dedikleri kimselerin meslek kadrolarını doldurup, darlık yaratmalarında bulmaktadırlar. Çok defa eski inhisar ve imtiyazlarını haklı göstermek ve teyit ettirmek için devlet otoritelerine karşı garip iddia ve ithamlarını serd etmektedirler.

Korporasyon mensuplarının iddialarına göre, meslekten yetişmiyen ecnebilerin meydana çıkması, bütün şehirdeki hırsızlıkların, ahlâkî ve dinî fenalıkların ve cinayetlerin belli başlı sebebidir: Meselâ, bu yabancılar, futaları seyrek dokumak suretiyle halkın hamamlarda edep yerleri gözükmesine sebep olmaktadırlar. Esnaf çarşısından uzakta, mahalle aralarında, satışa çıkan (koltukçular) ise, müslümanların nâmehrem avretleriyle temâs ve ihtilat edüp ahlakını bozuyorlar. Müslüman ustaların yanında iş mevcut iken hristiyan veya yahudî patronların yanında çalışan müslümân işçiler, müslümân olmıyan birine (usta) veya (Çelebi) diye hürmetkâr hitaplar yapmağa mecbur kalacaklarından, müslümanlığın şerefini alçaltıyorlar. Bu gibilerin (tecdid-i iman ve nikâh) lazım geldiğine dair fetvalar alarak müslümân olmıyan rakiplerine karşı imtiyazlı bir vaziyet muhafaza etmek istiyorlar.

Bu suretle müdafaa etmek istedikleri ahlâk, din ve halkın menfaati gibi yüksek prensipler arkasından *kendi zümrelerinin menfaatlarını ve inhisarlarını aradıkları* şüphesizdir. Nitekim bütün şikâyetlerin sonunda, bu gibilerin kendi kâr ve kazançlarına küllî ihtilâl verdiklerini de söylemekten kendilerini men edememektedirler.